

НЯКОИ АСПЕКТИ НА ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ В НАЧАЛОТО НА 1917 ГОДИНА

Калчо К. Калчев

Анонсираната в заглавието проблематика привлича вниманието на изследователя по ред причини. Най-значимата сред тях е непроучеността на темата. Дори и след появата на документалния сборник „Българо-турски военни отношения през Първата световна война” (С., 2004 г.), за който имахме възможност да изкажем мнението си¹, усещането за дълг към по-детайлното изучаване на динамиката и противоречивостта във формално съюзните двустранни отношения в условията на бушуващата война остава. Защото в досегашната научно-изследователска литература, включително и в тази, където акцентите падат върху междусъюзническите противоречия между страните-членки на коалицията на Централните сили, върху българо-турските отношения се отделя слабо внимание. А не би следвало да е така... Не би следвало, тъй като в българските архиви има доста материал.

Той именно би позволил да се види същността на взаимоотношенията между българската и турската войска. А тя е една – неравнопоставеност, която се катализира и от германските съюзници и се чувства особено видимо по логистичните въпроси.

В началото на декември 1916 г., в деня, когато се постига съгласие за подялба на „плячката” от почти победена Румъния, турският военен аташе в София информира българския главнокомандуващ, че 9 вагона брашно „разтоварени в Русе и принадлежащи на Цариградската префектура са реквизирани от военните власти”. Понеже документите по транзитиране на товара били редовни, полк. Али бей настоява за намеса на ген. Н. Жеков за анулиране на реквизицията и изпращане

на вече отредените вагони². След запознаване с телеграмата от 2 дек. 1916 г. полк. Луков поставя, явно съгласувано с главнокомандващия, резолюция: „Да се запита коменданта на гарата откъде е докарано това брашно и кой го е реквизирал”. След 2 дни комендантът на гарата м-р Хамамджиев отговаря, че по сведения от коменданта на порта [пристанището – *К.К.*] брашното е пристигнало от Гюргево преди обявяване на войната с Румъния с шлеп „Брюксел-2”, принадлежащ на тукашната [русенската – *К.К.*] захарна фабрика и носещ белгийско знаме. Възникнал въпрос за конфискацията му, понеже шлепът бил с ”неприятелско знаме”, ала комисия не си е казала думата. Брашното било в шлепа. Германските военни власти искали да го разтоварят и приберат, но портовият комендант не позволявал това преди разрешаване от по-висша инстанция – („...до разрешение на въпроса, за което германците вероятно са телеграфирали”). Брашното не било реквизирано³. Върху този отговор от страна на началника на Щаба на Действащата армия (ЩДА) е разпоредено Главното тилово управление (Гл.ТУ) да проучи въпроса и „донесе”.

След около месец (в началото на 1917 г.) узнаваме, и то от писмо на ген.-майор Ст. Ковачев, че в Русе реквизирали 64 875 кг брашно от шлепа „Брюксел-2” „за крайната нужда на армията”. Не става ясно обаче информацията, че брашното било предназначено за Цариградската община и че било купено от Турция, била ли е известна на заповядалите реквизицията. Защото в случай, че това сведение е било известно, подобен род действие като *реквизирането*, явно по заповед на самия началник на Гл.ТУ управление ген. Ковачев, носи провокаторски спрямо съюзническите отношения характер. По-нататък от текста узнаваме, че ”това брашно по застъпване на Турската легация в София е разпоредено, според приетия тип, да се пригответи от Ямболския резервен магазин и повърне на поменатата община”. Затова и генералът моли Централния комитет за стопански грижи и обществена предвидливост (ЦК за СГОП) да даде разрешение за износа на толкова ценната, определена за връщане, стока за износ през гр. Кулели Бургас (дн. Питион) за Цариград (дн. Истанбул)⁴.

Това не се оказва обаче толкова лека процедура. Други запазени документи „говорят”, че най-напред елементарни обструкции се появяват от страна на председателя на ЦК за СГОП д-р Нейов. Верен на

принципа да ограничава износа на храни и суровини, той поставя като условие за разрешение посочване *името* на лицето, на което трябва да се даде документ, и освен това „да се съобщи дали със* или без чували ще стане износът. Ако е с чували, то с колко чували”⁵.

В по-нататъшното развитие на доставката узнаваме, че със сигурност тези условия са изпълнени и че с Постановление № 2 на Министерския съвет от 13 март 1917 г. разрешение за износ се дава. Но в края на януари 1917 г. ЦК за СГОП става вече *минало* — на мястото му започва да функционира Гл.ТУ за продоволствие на населението и войската. Така е до 6 април с.г., когато с изменение на Закона за СГОП се създава едноименна Дирекция при Министерство на войната начело с генерал Ал. Протогеров⁶. На 19 март 1917 г., бившият ЦК за СГОП, който всъщност е саморазпуснат и de facto не изпълнява особени функции, все пак отговаря на Гл.ТУ при Министерство на войната, че проблеми с изнасянето няма, но че без *име* на лице-получател, износът е невъзможен. С писмо от 4 април 1917 г. Гл.ТУ на армията информира намиращия се вече в статус само на номинално съществуване ЦК на СГОП, че лицето-получател е Исмаил Хакъ бей от гр. Драма и че брашното е в 649 чувала. То било отправено в 5 вагона към Ксанти за гр. Драма. Молбата на военните е за даване разрешение за износ в Драма (“свободно пропусчане на брашното от митницата в Ксанти”)⁷. Новата Дирекция — наследник на ЦГ за СГОП — се оказва в недоумение, защото преди това е било дадено разрешение от ЦК за износ, но за Цариград, а *името* на получателя-търговец, сочено от Турската легация е Ибрахим бей зааде Лютви. Освен това и с писмо от 22 март Финансовото министерство е молило да се разреши въпросът с това брашно при тези персонални координати, като седмица преди това са били подготвени открити листи (“зелени листове”) за износ за турската столица на името на казания получател. След като формално намиращият се в оставка ЦК е запитал на 4 април Гл.ТУ на армията има ли изпратено брашно за Драма на името на Исмаил Хакъ бей, с отделно писмо е констатирал наличието на разлика в адресите — и като местополучаване, и като получатели.

На 13 април 1917 г. Гл.ТУ с писмо № 11 101 съобщава (вече на Дирекция СГОП), че брашното, за което става дума в две различни

* Тук и по-нататък курсивът в цитатите е мой — К. Калчев.

писма е в действителност едно и също, но и че промяната в адресите е станала в съгласие с министър-председателя и председателя на ЦК д-р Нейов⁸. Конкретно доказателство за постигнато съгласие в преписката не се дава. Ала след време се оказва, че при следственото проучване на историята с брашното (подготвен доклад) има запазена телеграма на д-р Нейов до Ксантийската митница с въпроси дали е минавало брашно за Драма на името на Исмаил Хакъ бей⁹.

Изкуствено завързаният Гордиев взел в сагата с брашното се затяга още повече, за което узнаваме от обстоятелствено пояснение на временно изпълняващия длъжността управител на Ксантийската митница Досев. На 5 април последният съобщава, че от 23 март завеждащият жп съобщенията на Българската армия подполк. Кратунков със своя телеграма наредил до началник-гарата в Ксанти „да таксува” 5 вагона с посочени номера, натоварени с луксозно брашно, отправени от София за Драма до Исмаил Хакъ бей. По документи (товарни писма и товарителници) за изпращач фигурирал началникът на Общия армейски магазин в София, а за получател частното лице в Драма. И това било така, понеже изнасянето на брашно било забранено – затова и изпращач не е Гл.ТУ, а получател Щабът на военно-инспекционната област. Явно дезориентиран, добросъвестният служител въз основа на две телеграми (една на формално съществуващия ЦК и една на Министерство на финансите) за държавни вагоните с брашно до разрешаването на въпроса – 2 вагона вече били отправени, но по негово нареждане веднага били върнати обратно¹⁰. Ходът му се оказал правилен – на следния ден (6 април), още преди решението за учредяване на Дирекция СГОП, до „управителя” на Ксантийската митница се получава телеграма, че Комитетът (д-р Нейов) не е разрешавал износ на брашното и не можел да го разреши. А новоназначеният на същия ден началник на Дирекция СГОП и новопроизведен *ген. м-р Ал. Протогеров* изпраща нова бърза телеграма на 8 април с категоричен тон: „Не е разрешен износът на вагоните с брашното. Задръжете ги!”¹¹. И брашното временно се задържа.

Само че през това време Исмаил Хакъ бей повдига телеграфически въпроса, че трябва по-бързо да се разреши внасянето в Драма, тъй като брашното било транзитна стока. В телеграмата той напомня, че тази стока била купена от Румъния и предназначена за Турция, но

била откупена от него и изпратена към Драма¹². Вердиктът за износа обаче е отново и отново препотвърден. И тогава изведнъж на 16 април генерал Протогеров, макар да е убеден, че най-напред трябва да се решават приоритетно проблемите по изхранването на българската войска, променя становището си, разрешавайки износа за Драма, но и като напомня, че по-напред ще трябва да се уведоми началникът на тамошната Военно-инспекционна област. Причината за тази промяна на неговата позиция трябва да се търси най-вероятно в започналия натиск от местното християнско население „конфискуването на Ксантійската гара пет вагона луксозно брашно” да бъде раздадено за Великден¹³.

Очевидно е, че бавенето на брашното по гарите сред изгладнялото гражданско население няма как да не провокира обществен резонанс. „Възбуждението” продължава и след Великденските празници и стига до степен, че дори от по-отговорни военни среди (началника на 10-а дивиз. област напр.) да се пращат телеграми с обвинения за контрабандиране на 2 вагона жито към Драма, където щяло да бъде продавано по 20 лв./ кг и пр.

Брашното обаче не е изпратено веднага до Драма. Информация за забавянето на износа към Драма стига и до някогашния купувач от Цариград, който би следвало да бъде получател. Дошъл в София и отседнал в „Сплендид палас” той отправя заявление към Гл.ТУ на 1 май. В него се напомня, че „в края на миналата година” са били реквизирани в Русе 83 000 „кила” негово брашно, екстра качество. През март 1917 г. му били „повърнати” около 65 000 кила с условие да го изнесе за Драма, вместо за Цариград. Той така и сторил¹⁴. Това, което Ибрахим бей зааде Лютви премълчава, е че той е продал брашното на българския вече турчин Исмаил Хакъ бей. Затова и странно изглежда искането му от 1 май, в което – явно с адвокатска помощ – е записано: „Понеже Дирекцията на предвидливостта е спряла брашното в гр. Ксанти, като не го пропуска да замине за гр. Драма, ето защо моля да направите нужното от Ваша страна разпореждане, за да ми се предаде брашното в гр. Кулели Бургас, та оттам да го изпратя за град Цариград”¹⁵. Местната извънредна комисия в Ксанти обаче отказва да се подчинява на директивите от София.

По-нататъшната еволюция на историята с брашното личи от подготвен доклад до началника на Дирекция СГОП от о.з. поручик

Янко Стоенчов – тогава юрисконсулт на Дирекцията, със стаж на бивш софийски адвокат, бивш окръжен управител в четири български града, заместник-прокурор и т.н. (В най-размирните български следвоенни години е и министър в кабинетите на проф. Ал. Цанков). Според него, и след заявлението на Ибрахим бей зааде Лютви от 1 май, с проверка се установява, че брашното е още в Ксанти на името на Исмаил Хакъ бей, след което се разрешава изнасяне за Цариград. Стоянчов намира за „интересна” появата на цариградския търговец, който бил продал вече брашното на Исмаил Хакъ бей. За него „целта на тази промяна на лицата се изяснява от подадения впоследствие протест. Целяло се е да се изтъкне, че брашното е на зааде Лютви, който е турски поданик, а не на Исмаил Хакъ бей, който е български поданик и депутат”¹⁶.

Разрешение за износ в Цариград се дава, но не на името на заявителя от 1 май 1917 г., а на купилия вече брашното Исмаил Хакъ бей. Обаче вместо в Цариград брашното отива в „неутрална” Драма, намираща се под българска окупация от август 1916 г. Целта на вносителя била ”да го продава свободно на населението”. Това става на 2 юни 1917 г. Ала преди това от 1 май в тази област с Постановление на Министерския съвет била учредена Извънредна комисия с правата на Македонската и на Моравската комисии, а от 29 май 1917 г. и ЩДА разрешава в Драмска област прилагане наредбите на Дирекция СГОП „на общо основание”. Като депутат в българския Парламент вносителят би следвало да е наясно с тези реалности. Но на 9 юни той се жалва от решение на Драмската извънредна комисия, която искала да му реквизира петте вагона брашно в „гръцка Македония” и твърди, че в продължение на два месеца имал ежедневни разходи около брашното по 1 000 лева дневно. Той моли да се освободяла „стоката” и да се разрешало да я продава на свободни цени¹⁷.

Исмаил Хакъ бей обаче се оказва неинформиран за тези наредби и скоро е и горчиво изненадан, когато разбира, че Дирекцията „разпоредила да се даде брашното на 10-та дивизия за нуждите на войската”¹⁸. Срещу това решение на въпроса, заедно с Ибрахим бей зааде Лютви, той подава протест на 4 юли. С протеста, излагайки, че брашното било предназначено за Турция и било транзитно, но поради нуждата от него било пренасочено към Драма, където очаквали да не се

прилагат мерките на Дирекцията и да го продадат по 25 лв./кг, двамата турци-търговци отправят молба доставената стока да не се реквизира за даване на 10-та Беломорска дивизия и да им се заплати по 20 лв./кг. Междувременно се оказва, че Отоманската легация в София е съобщила на Високата порта, че брашното вместо да отиде в Цариград по контрабанден начин е било отпратено към Драма.

Като има предвид всичко изложено юрисконсултът на Дирекция СГОП изказва мнение, че въз основа на съществуващи нормативно-правни документи и постъпили указания Дирекцията е била в правото си да се разпорежда с постъпилото в Драма брашно, макар износът му най-напред да е бил определен към друг адресат. Констатирано е, че Исмаил Хакъ бей внесъл брашното в Драма, „когато там е действала Извънредната комисия, редовно конституирана, като доброволно се отказал от износ в Цариград”. Освен това Стоенчов намира за неоснователни претенциите за заплащане брашното по 20 лв./кг, защото „Дирекцията е, която определя цените на брашното – цени, които съгласно цитираните съображения, са задължителни за Драмската област”¹⁹. Що се касае до претенциите на Ибрахим бей зааде Лютви, те били също неоснователни, защото било загубено правото на собственост върху брашното с продаването му на Исмаил Хакъ бей. А отношенията между двамата не касаели Дирекцията.

От дотук изнесенния фактологичен материал става ясно, че подозренията за неосъществяване на сделката по доставянето на близо 65 тона брашно за гладуващото цариградско население могат да се отправят както към частните търговци, така и към военния и политическия елит. Че това е така, ще стане ясно малко по-нататък. За сметка на брашното пък безпроблемно се осъществяват транзитните сделки с хранителни стоки, каквато е напр. тази с превозването от Австро-Унгария за Цариград на 10 вагона захар, които се наема да достави едрият български търговец Христо Гендович²⁰. Проправил пъртина с доставките на брашно още през 1915 г., той, силният и с политическите си връзки благородник, оказва фактическо подпомагане на турското гладуващо население на Цариград с доставянето и на захар. Срещу какъв процент печалба – засега остава неизвестно.

Проблемите по изхранването на мирното мюсюлманско население са твърде остри не само в столицата, но и в глухата провинция.

Не по-малко болезнени са те и в бившите османски провинции, някои от които към 1917 г. се оказват в различна степен под юрисдикцията на българите. С особена чувственост се отличават те обаче върху територията на отскоро окупирания, не без съдействието на Германия, Драмско-Серско-Кавалски край на Гърция, но също така и в земите на Македонската военно-инспекционна област. Ако в Драмско-Серско-Кавалския край Османската държава разчита, че нейното влияние ще се поддържа от 20-ти турски корпус, без Истанбул да абдикира от дълга си да подпомага изхранването на местното население, то в Македония е малко по-различно. Тук отскоро във Велес е дислоциран 177-ми турски полк, но от страна на местните военни фактори (Ал. Протогеров) има силни антиосмански рефлексии по националната политика. Тук, в българската окупационна зона, релефно се откроява и огорчението от германските съюзници, които освен отказа по изграждане на понтонен мост над Дунава при *Русе-Гюргево*²¹, все по-явно, а понякога и прикрито, вземат протурска страна при всякакви възникващи спорни ситуации. За сметка на българщината в Македония, командването на Армейската група „Фон Белов”, особено след добруджанско-македонската обиколка на Енвер паша през декември 1916 г., все по-ясно демонстрира протурцизъм, без да се съобразява с предишни условности и договаряния, нито с исторически сложили се реалности.

Вместо да остави изцяло проблемите по прехраната на местното мюсюлманско население в ръцете на българските окупационни власти, Главното командване на групата, редом със стратегическата грижа да поддържа открит Македонския фронт, поема големи грижи по изхранване на местното мюсюлманско население, без да го е грижа за християнското. Още през лятото на 1916 г., по инициатива на аташирания към групата турски офицер за свръзка, започва раздаване на месо и сол от Германския интендантски магазин. Тази практика продължава и през зимата, но вече при изплащане от страна на турското правителство и при доставка на брашното и солта от Германия. Не би следвало да се забравя обаче, че основен доставчик на хранителни провизии за германците на македонския фронт е Гл.ТУ на българската армия. Хуманитарните действия на германските тилови служби изключително към мюсюлманите се мотивират със загриженост за

здравното състояние и с „крайната немотия”. Селективният хуманизъм на германските съюзници избуява особено в началото на 1917 г., след като българската военноокупационна администрация въвежда нормирани цени за цялото цивилно население. Тези цени, които са около 25% (“четвърт”) от предишните, вместо да ограничат спекулата, я активират. „Резултатът от това – всички хранителни припаси като брашно, хляб, месо, ориз, яйца, захар, боб и пр., изчезнаха от дюкяните, тъй като вносът, поради ниско определените цени, спря”²².

Принципиални противници на всякакво интервениране на българската държава в условията на дефицит на хранителни стоки чрез механизма на регулативно-нормирани цени, германците в Македония отричат и въведената купонна система, като продължават самарянско-хуманитарната си промюсюлманска дейност. Смесвайки в едно действителни с мними слабости и грешки на българските власти германските съюзници от командването на Армейската група „Фон Белов” представят себе си пред по-високите инстанции предимно като ангел-хранители в коалицията на Централните сили, а българите – като егоцентрици и врагове на цивилното мюсюлманско население. Върху тази основа те са склонни да оправдаят всякакви антибългарски действия на местните турци и албанци.

„Житните запаси бяха от българите реквизирани” – обобщават немски офицери в подготвен доклад до Скопското генерал-губернаторство, като че ли в други окупационни зони реквизициите са нещо непознато за тях и за австроунгарците. „За да се въведе едно равномерно разпределение особено между бедното население, което живее главно на левия бряг на Вардара в турския квартал, българите раздадоха през първите дни на м. януари 1917 г. купонни книжки за хранителни припаси. Всяко семейство получи една книжка, независимо от произхода – български или турски. Хляб, брашно и гас можеха само срещу представяне на купони от тази книжка да се получат, но със заплащане. Тези купони не даваха още право да се вземат хранителни припаси*. Притежателят на купонна книжка трябва преди покупката да се представи в махленското комисарство. Последното отбелязва

* Така е в ръкописния оригинален текст. Би следвало да бъде „...не даваха право да се вземат *още* хранителни припаси”.

на купона вида и количеството на хранителните припаси, които ще се вземат, както и деня, за който само важи единичният купон. Не се ли получат него ден хранителни припаси, което поради оскъдността често се случва, купонът губи валидността си...”²³. Така изреждайки недостатъци на българската купонна система, които генерирали само лошо снабдяване, немските автори на доклада намират, че с нормираните цени положението на обикновения човек се влошило. Благодарение на безплатно доставяното брашно „от турското правителство в Цариград”, раздавано от мюфтиите „от време на време на бедните семейства”, населението оцелявало²⁴.

Българската администрация е критикувана тотално за нейната политика по отношение на снабдяването – и за това, че не се давала никаква помощ за призованите в армията, и за неизпълнени задължения по събрани волни пожертвования в Скопие и т.н., макар и да присъства и едно признание – това за липса на верско-етническа сегрегация. Докладът обаче като че ли е готвен с единствената цел да се мотивира отсъствието на безпристрастност по отношение на разминаванията между местното мюсюлманско, настроено в антибългаризъм население, и християните, у които тогава има българско национално съзнание. Германските, общи за българи и турци, съюзници изразяват в прав текст, но по йезуитски начин, своите симпатии към политическата агитация, вършена от новосъздавания полк във Велес. „Неотдавна тук по внушение... на българското Висше войсково командване [Гл. квартира] неговият офицер за свръзка* представи оплаквания, какво от страна на турското отделение във Велес се е водила мохамеданска агитация. Отделните оплаквания веднага оттук, посредством съвсем безпристрастни германски органи, се провериха и следствието установи, какво *оплакванията са били отчасти съвсем неоснователни, отчасти значително преувеличени*. Във всеки случай, по никакъв начин не се установи, че числящите се към турското отделение са гледали да настроят мохамеданското население неприязнено към българското управление”²⁵.

Всичко изложено около позициите на германските военни съюзници потвърждава една тъжна аксиома – за Германското главно ко-

* Има се предвид подполк. Ангелов.

мандване главният стратегически съюзник е Османската империя. А българската страна е призвана единствено да обслужва общите цели на коалицията, включително и с хранителни припаси. Отлично воюващата германска армия, за чиято помощ по време на кампаниите и през 1915, и през 1916 г., крайно настъпателно, дори агресивно, се домогват главно българите, не само че трябва да бъде издържана по фронтовете от тях. На тази армия те именно, българите, трябва да разрешат да подпомага и германския дълбок тил с хранителни продукти. До това разбиране стига след многомесечно отстояване на българските интереси в рамките на коалицията и самият генерал Н. Жеков, когато издава заповед при изнасянето на български стоки „войнишкият състав на германските войници да не се преглежда“²⁶.

Въпросът за равнопоставеността и балансираността във взаимните ангажименти по доставка на най-необходими основни стоки не се решава докрай. И отговорността за това не е едностранна. Ако турският началник „на главното интендантство Исмаил Хакъ паша имал обичай да иска всичко, но нищо да не дава“²⁷ и поради това българските военни и граждански болници изнемогват за санитарен памук, водейки преговори с германците, при поставяни неизпълними за българската страна условия, то завръщането към идеята „Турция да... достави нужния памук като компенсация срещу облагите, които получава от нас“²⁸, не е нелогично. Не е нелогично обаче и това българската страна да разиграва чрез свои институции гореизложената сага с 65-те тона луксозно брашно, след като османският съюзник не изпълнява доставките си.

Основания за тази теза ни дава писмо на Главното интендантство към Министерството на войната в София, отправено до българския военен аташе в Цариград от 22 януари 1917 г. В писмото се пращат преписи от други писма на ЦК за СГОП и на Гл.ТУ, съдържащи в отговор на писмо на Д. Азманов от 1 януари по разговора му с полк. Бетрих приетите от тези две български институции условия по отпускането на храни на Турското правителство – от поясненията се разбира, че главното условие било България да получава като компенсация дървено масло (зехтин) и сапун²⁹. На царския военен аташе не би било особено трудно да се досети, че български институции имат готовност

да разиграят ответен ход като реакция на неизпълнени турски ангажменти.

Интелигентният и нелишен от дипломатически качества български военен аташе в Истанбул изпълнява добросъвестно задълженията си, но с друг свой рапорт от 18 януари 1917 г. по въпросите за *внос-износа* между двете страни със сигурност е провокирал реакции на свързани с търговския бизнес среди. Причината – изказал е нелицеприятни твърдения, които не биха могли да не предизвикат дори и политическия елит на Царството. Но в същия ден той е изпратил и друг, прекалено лаконичен доклад, посветен изцяло на армейското състояние на Турската държава³⁰ със сведения, дадени му от Главната квартира. Докладът явно не е бил приет със задоволство, защото в ЩДА полк. Луков (или ген. Жеков) поставя резолюция: „За сведение. Да се състави една обща схема за разположение на турските армии по разните оперативни фронтове, като се укаже силата и състава на всяка армия, особено на тези в Тракия и малоазиатския бряг — числото на батальоните, батареите, ескадроните”³¹. Поставената задача е изпълнена в началото на февруари с представена кроки-схема „Бойно разписание на Турската армия към 1 февр. 1917 г.”³². От нея става видно, че към посочената дата Османска Турция има три дивизии, воюващи в Румъния (6-ти корпус), две (15-ти корпус) – в Галиция, две дивизии (20-ти корпус) – в Македония, две (7-ма и 16-та) – в Източна Тракия, плюс един Тракийски отряд (177-ми полк), който е на оперативно подчинение на Армейската група „Фон Белов” и т.н. Но редом с това подполк. Азманов е навлязал в „мътните води” както на бизнес-политиката, така и на „голямата” политика, и с това е предизвикал недоволството и на българския главнокомандуващ. Затова след около 2 месеца в биографията му ще настъпи рязък прелом.

Скоро след рапорта по *внос-износните* проблеми и този до началника на ЩДА за събитията и промените в Турската армия, извършени до 15 януари, Азманов се среща с министъра на вътрешните работи Талаат бей малко преди 20 януари, от когото научава, че би било много приятно, ако българският главнокомандуващ би посетил османската столица, както е посещавал Берлин и Виена. Подполк. Азманов казал, че ген. Жеков „засега” бил зает твърде много и че напускал поста си „само при бърза и важна работа” (?!). За него станало

ясно, че в Истанбул желяели идването на ген. Жеков като отговор на пътуването на Енвер паша през декември, но и като повод „да им се даде възможност да подигнат общественото настроение“. Освен това се изказва и хипотезата, че „може би тук искат да се възползват от едно такова посещение, за да подигнат онези висящи въпроси, които стоят неразрешени между двете страни“³³.

Българското Главно командване не е във възторг от отправеното предложение. Докато то се двоуми какъв по-дипломатичен отговор да състави и осмисля поредния нов рапорт на своя цариградски военен аташе, изведнъж бива сторпизирано късно през нощта на 8 февруари от поредната нова телеграма, че Енвер паша имал намерение да замине в понеделник, „12-и того“, да посети турските войски „на Струма“ и че самият той, подполк. Азманов, бил поканен да го придружи. Не е известно доколко внимателно е вникнал в съдържанието на телеграмата полк. Луков, но е поставил в отговор на заключителната молба „*Моля разпореждането Ви*“ ясната и лаконична резолюция „*Разрешава се*“³⁴. На следния ден началникът на Драмската областна военна инспекция ген.-майор Ал. Танев информира, че „турският 20-и корпус прави приготовления за посрещане на Енвер паша“, а веднага след това съобщава и узнатия слух, че идването му тук се дължало на възникналия остър конфликт между началника на Щаба на корпуса с германския майор Егер. Естествено е поне една от двете шифровани телеграми да бъде удостоена с внимание. И това полк. Луков прави, като препоръчва на ген. Танев да се следи движението на госта³⁵. Неизвестно защо обаче той не телеграфира веднага на ген. Жеков на 9 февруари, а отлага това за следния ден, когато се оказва, че за предстоящото събитие вече е получена преди армейското ръководство информация от самия премиер. Със сигурност е ясно, че ген. Жеков не е бил в Кюстендил и че най-вероятно е бил информиран по телефона в Прилеп, където се е намирал, и то почти едновременно с премиера в София. Но първи все пак е реагирал В. Радославов, защото върху телеграмен текст от началник-щаба на 2-ра армия полк. Цветков, знаещ даже и състава на антуража, при очакваното тръгване на 12 февруари (12 души, между които Брауфер паша, Фелдман бей, писателят Митхад Шукри и др.), някой от Главната квартира поставя резолюция с текст: „Да се съобщи на главнокомандующия, че нашето

правителство не одобрява това пътуване на Енвер паша и министър-председателят ще направи потребното да се откаже Енвер от намерението си. 10.02³⁶. Оказва се, че полк. Цветков разполага най-вероятно чрез турския офицер за свръзка и с други сведения: той знае, че се планира пристигане на високия турски гост в Серес на 13-ти, след което на 14-ти ще се прави преглед на близките части, че се планира да бъде и в Зиляхово. На 15 февруари предстои преглед на участъка край Орфано. Следващото ношуване би следвало да е в с. Радунево. На 16-ти „по пладне“ предстои визита в Драма, а след обяд се предвиждало отпътуване³⁷.

В същия ден (10 февр.) полк. Луков изпраща телеграми както до ген. Жеков, така и до д-р Радославов. И от двамата се получава отговор на 11-ти, като мнението на главнокомандувачия тутакси е съобщено и на полк. Ганчев. Ген. Н. Жеков „напълно“ споделял мнението на кабинета, че „по политически причини“ посещението на Енвер паша в Драмско не трябва да се допуска „да се допусне сега“. Освен това потребно било „да се направи всичко възможно да се отложи това негово пътуване за по-благоприятно време“³⁸. Съобщено е и на подполк. Азманов – главнокомандващият намирал за ненавременна „в сегашния момент“ инспекционната обиколка и той – подполк. Азманов, трябва да направи постъпки за отлагането ѝ. Сякаш за да няма двусмислици и недоразумения, на 11 февр. и премиерът телеграфира лично до ген. Жеков категоричния текст: „Драмско е във Ваш район. Енвер паша сам отива на инспекция, не трябва да се допуска. Царят е против такива агитационни инспекции. Телеграфирах в Плес, Цариград и Букурещ за отлагане. Обаче, уверен съм, че една по-енергична постъпка и от нашето главно командване и Енвер ще спре, и няма да има дързостта да отива в Драмско. Не спре ли – целта му се презирва, и ний вече сами ще си правим сметка“³⁹.

Едва ли Енвер паша би се стреснал от презрението на д-р Радославов. В качеството на действителен главнокомандващ на Османската армия той е имал достатъчно ясна представа за психологическия ефект от подобен род воайажи сред войски, намиращи се в контакт с турската етническа диаспора, отскоро оказала се поради Балканската война, откъсната от Ана-Vatan. Ходът на дотогавашните военни действия на империята ясно му е подсказвал, че точно диаспората би могла

да играе изключителна роля за запазване поне на европейските провинции на Турция, загубени главно заради българите. Съюзническата лоялност е висша воинска добродетел, но осъзнатата приоритетна роля на съюзничеството в коалицията, а и германската благосклонност, не му позволяват *да изостави* онази част от сънародниците си на Балканите, които не би следвало да бъдат лишавани от надежда, че само временно са под власт на неверниците българи, сърби или гърци. А дори и в близкото бъдеще да не би могло да се осъществи еносис, самото наличие на тази диаспора би било силен коз в евентуални преговори за преразпределянето на европейската политическа карта: Турция с водената дотогава военна политика ще може да бъде равностоен участник в преговорите. Ето защо след като е оценил българската отстъпчивост той решава да изнесе нов урок *yurtbilgisi* (по отечествознание), но сега пред състава на 20-ти корпус и на турската диаспора в доскорошната гръцка Кавалска област. Основания за това има не само в реално съществуващите проблеми на българската окупация на Драмската гръцка област⁴⁰. Основания има и във факта, че в Драмско-Серско-Кавалската област има турски, под българско командване, войски. Основания се съдържат и в направения, но неприет като приятелски, жест с поканата към Жеков да направи съюзническо „гостуване” в Турция. Със сигурност и на българския главнокомандващ би могло да се организира визита в някоя муаджирска дружина или в смесени мюсюлмански отряди в Йемен, където служат и българомохамедани.

На Енвер паша не е известно и това, че поканеният в свитата му като придружител в планираната инспекция подполк. Азманов, явно подценяван като разузнавач, само преди 3 дни е написал поредния аналитичен рапорт, в който е изказал свои наблюдения върху моралното състояние на Турция, върху продоволствието на страната и външната политика. По отношение ръководния елит на османското общество той тогава е писал: „При оценка на младотурските политически стремежи не трябва да се забравя, че деятелите от тази група се отличават от всички други турци с неумерения политически идеализъм и фантазьорство. Техните мечтания за бъдещето на Турция се простират много надалеч от Балканския полуостров, като обнемат и всички мохамедански земи по всички краища на света. Младотурците засега

са главни агенти на панислямизма⁴¹. Още ред неща не са известни на Енвер паша – и за това, че българският офицер за свръзка при 20-ти корпус отново е уличил Фуад бей в антибългарска „пропаганда всред турското население“⁴², и за това, че полк. Ганчев „работи“ в Берлин срещу неговите намерения по поръчение на царя на българите, както и че намесата на ген. фон Лосов в Цариград по осуетяване на неговата Драмска обиколка е функция от Ганчевата „работа“⁴³. Върху текста на една от телеграмите на полк. П. Ганчев българският колега на турския главнокомандващ ген. Н. Жеков поставя ясна директива: „Да се отговори, че Енвер паша както *по-миналия път* предприема пътешествия из България, без да поиска поне от деликатност предварително съгласие на нашето военно командване, или поне да предизвести своевременно за своето пътуване. Всичко това ние узнаваме по околен път“⁴⁴.

От замислената, но нереализирана в действителност идея на Енвер паша за обиколка из Драмската военноинспекционна област с цел да активира националния дух на местното турско население и на личния състав на 20-ти корпус, както и на местната милиция, потърпевш в крайна сметка се оказва българският военен аташе. В очакване на решение по подсказания замисъл по организация на визита на ген. Жеков в Турция, той е закъснял с информираността за новогенерираната идея, дошла от самия Енвер паша. Преди него Недялко Колушев, с когото не поддържат никакви колегиални контакти, е узнал новината и е информирал българския премиер. В ЩДА вестта на Азманов е дошла късно вечерта на 8 февруари.

Узнал след това, ала с денонощие закъснение „новината“ и от ЩДА, когато посещението е вече осуетено, на 12 февруари 1917 г., в 20,00 ч., премиерът телеграфира до полк. Луков мнението си, че в интерес на службата би било по-добре да се замени военният аташе в Цариград с друг офицер. А запозналият се с това мнение български главнокомандващ е написал ръкописно една доста по-обемна резолюция: „Независимо от тази чужда за компетенцията на министър-председателя телеграма, очевидно стана, че подполковник Азманов не е попаднал добре в ролята си и ще трябва час по-скоро да се замени с друг подходящи офицер.13.01“⁴⁵. А това слага началото на края на военно-дипломатическата кариера на интелigentния, но не успял да се адаптира към спецификата на военно-дипломатическата работа,

български офицер. Отклонил внимание в изпълнение на текущите задачи по службата като информатор на българското командване, доловил нежеланието на главнокомандващия за организиране на негова визита в Турция, но оставен в неведение по повдигнатия от него въпрос, той наистина „закъснява” по отношение информирането си за замислите на турския главнокомандващ.

Инспекцията на Енвер паша се отлага. Но отлагането е следствие от интервенирането на българския премиер пред великия везир. На последния турският /пом./главнокомандващ възразил, че по силата на сключена конвенция той имал правото на такава инспекция. Генерал Н. Жеков обаче е категоричен, че подобна конвенция не съществува⁴⁶. По посока на осуетяването на Енверовата обиколка задвижва германската дипломатия и полк. Ганчев. На 11 февр. 1917 г. той получава заповед за това от самия цар Фердинанд. Германската главна квартира телеграфира на немския военен пълномощник при Турската главна квартира ген. фон Лосов да се намеси, но не обещава благоприятен ефект, поради това, че българите се обадили късно. Вместо това били дадени съвети под какъв благовиден предлог би могла да се осуети инспекцията. По-ясен поглед за немската интервенция дава изпратена до премиера шифрована телеграма на полк. Ганчев от 14 февруари. В нея като добросъвестен информатор както на ЩДА, така и на правителството, българският военен пълномощник предава mot-à-mot изпратената телеграма на ген. Лудендорф до ген. Жеков. От нея личи, че шефът на Генералния щаб на Германската армия действително упражнява намеса, но като изхожда от една йезуитска позиция, без ни най-малко да е убеден в основателността на българските доводи. На Жеков той е писал: „Ваше превъзходителство сте уведомени, че вследствие на моите постъпки и моето въздействие Енвер отложи пътуването си до Драма. С това Енвер изпълнил сегашното желание на България. Аз бих молил обаче, Ваше Превъзходителство, колкото се може по-скоро да поканите Енвер да посети своите войски при Струма, понеже не е възможно... никак да не се позволи да посети своите там войски. Аз моля за благоприятен отговор”⁴⁷.

А това налага полк. Ганчев отново да дава витиевати пояснения. След текста на тази телеграма той намира, че Енвер паша „сега” сам трябвало да се откаже завинаги от намерението да ходи до Драма и

че ако той отиде в скоро време отново там, то интервенцията не би имала смисъл. Фактът, че се е намесила Германската квартира би следвало да подсказва на турския главнокомандващ, че това е следствие от български натиск. Редом с това, съвсем неадекватно, Ганчев подхвърлил реплики с бабаитски отенък – че българската армия не се страхувала от това пътуване, защото винаги би била в състояние да обуздае неприятелско поведение на местното цивилно население. Вероятно сам съзнаващ неубедителността в позициите си българският военен дипломат в Берлин отбелязва: „Както донесох по-рано и на Негово Величество, генерал Лудендорф ми каза, че той може да гарантира за лоялността на Енвер и че последният не преследвал с това пътуване никакви политически цели. Сега ми казаха, че най-после ние сме могли да вземем всички мерки, щото Енвер да види само войските си и да не се среща с никого от местното население”⁴⁸. Все с цел да не губи позиции пред немците Ганчев не припомня едни други обещания на Е. Фалкенхайн от лятото на 1916 г. за ролята на турската помощ, а твърди, че сегашната немска интервенция, позволила в бъдеще пътуване на Енвер да има, но много по-късно, защото всеки „благоразумен и тактичен човек... не би правил повече въпрос за това пътуване”.

По-нататък полк. Ганчев отново развива темата за деликатните обноси и за необходимостта да се казва на Енвер паша, че главнокомандващият е зает с Битолския фронт и че когато бъде по-свободен „той сам ще го покани”. Накрая, сякаш прозрял най-сетне, че мотивите за отказа са чисто политически, Ганчев обобщава, че „сега, след като казахме на германците истинските причини, може и на Енвер да се съобщи, че това пътуване не е желателно, за да не се тревожат и възбудат духовете на турското население”⁴⁹.

Смътно усетил конфузното си положение, в което се озовава с натиска от д-р В. Радославов, под влияние на когото се отлага пътуването, подполк. Азманов също прави на 13 февруари една неадекватна на действителността рекапитулация, в която накрая не изключва и вероятността открито да се назоват причините за българския отказ. „Като имам предвид, че Енвер паша и хората около него са твърде чувствителни и амбициозни, предполагам, че би било добре да му се даде някакво обяснение защо бе необходимо да се отложи пътуването,

ако – разбира се – мислите, че не е по-честно да му се каже самата истина с всичката откровеност⁵⁰.

За да се внесе допълнителна яснота ще добавим и това, че германската военна дипломация отново нарушава своя съюзнически неутралитет, като проявява в духа на Лудендорфовите оценки за пореден път протурска пристрастност. Тази пристрастност трудно би могла да бъде обяснена след известната ѝ българска позиция по отношение на Македонската обиколка на турския пръв военачалник. Защото за всеки непредубеден негов германски колега би следвало вече да е ясно, че българското командване държи: 1) на равнопоставеността в съюзническите взаимоотношения с Турция, което преведено на прост език повелява спазване на някои канони на дипломатията – страните взаимно да се информират предварително при визити или обмен на делегации, и 2) на въздържането от политическа или идейна манипулация на етническите общности, намиращи се под юрисдикцията или военната администрация на партньора-съюзник.

Оказва се, че за Германското командване тези основни постулати за съюзническо-партньорски взаимоотношения не са ясни. Че е така, показва друг документ. На запитване на Германската главна квартира до Истанбул защо Енвер не е предизвестил навреме българското Главно командване относно намерението да инспектира турските войски в окупираната от българите Драмска военно-инспекционна област, германският военен пълномощник в Османската главна квартира ген. фон Лосов отговаря, че за въпросното пътуване е било *казано* на българския военен аташе в Цариград *отдавна*⁵¹. Колко *отдавна* – за това няма доказателства. Ала живата истина е, че телеграмата на добросъвестния подполк. Азманов е от 8 февруари, и в нея се казва, че Енвер паша имал намерение „да замине в понеделник, 12-и того, за да посети турските войски на Струма“. Т.е. за бъдещата визита се говори като за нещо решено или вече уговорено. За подполковника – военен аташе на една съюзническа страна, който е канен в придружаващата вицегенералисимуса свита, по-важен оставал въпросът да получи разрешение от българското командване. Затова именно той моли *разпореждане* от ЩДА, което да му разреши придружаване при визитата, затова и полк. Луков се ангажира само с даване на разрешение. Като началник на ЩДА в отсъствие на ген. Жеков той

допуска явно вероятност да има някаква друга договорка на по-високо ниво. И затова реагира със закъснение. Оказва се, че подобни договорки няма. И именно поради това ген. Жеков пояснява на полк. Ганчев, за да информира Лудендорф: „Да му се отговори, че Енвер паша не е съобщил официално на нашата Главна квартира намерението си да инспектира войските в Драмско. Подполк. Азманов донесе само, че бил поканен от Енвер да придружи пътуването му. 19.02. Н.Ж.”⁵². Което си е чистата истина. Но за германските съюзници българите явно не следва да очакват рутинни дипломатически ходове, каквито са приети в международната дипломатическа практика.

Казусът с отменената визита на турския /пом./главнокомандващ в Драмската военно-инспекционна област рефлектира сред тесен кръг военачалници и командири, без да дава обаче видимо сериозно отражение сред офицерския и личния състав. Дори ангажираните с различни страни по подготовката за осуетеното пътуване се стараят да не му придават особено значение, макар и да не са го забравили. Един Д. Азманов напр., който веднага не е известен за почти взетото кадрово решение относно неговото бъдеще, упражнява рутинната си работа на информатор на българското командване. Личните му привидно приятелски отношения с Енвер паша се запазват. Като израз на този тип отношения трябва да се приема и молбата, отправена на 19 февруари до ЩДА да му се разреши пътуване като придружител в инспекционната обиколка на турския пръв военачалник в оперативната зона на 4-та турска армия, която се планира да започне след шест дни. Азманов не крие, че той сам изказал желание да бъде придружител, при все че няма пълна увереност, че Енвер ще даде съгласието си. Не някой друг, а лично ген. Н. Жеков разрешава пътуването на българския военен аташе като придружител⁵³. Получил такова разрешение, веднага след това Азманов отправя аргументирано искане да му се признае и статута на длъжността на *офицер за свръзка* между двете главни квартири, а не само на военен аташе: досега на практика той е изпълнявал и двете. Ала в битността на офицер за свръзка той не би бил в състояние на зависимост от българския пълномощен министър. От Турската главна квартира държели, щото получаваните от него техни сведения да не стават достояние и на Н. Колушев. Дешифрирали вярно съдържанието на молбата му, в ЩДА в Кюстендил не се

ангажират веднага с конкретен отговор. Но в края на месеца началник-щабът все пак слага мнение, което със сигурност не му е съобщено веднага. То гласи: „Той ще бъде отзован”⁵⁴. Отзоваването наистина ще стане, но малко по-късно.

За да приключим с дейността на подполк. Азманов като военен аташе ще внесем още някои допълнения. Очевидно владеещият отлично писменото слово бивш редакционен работник е в дисонанс с идеите за телеологичната (целенасочената) информираност на българското военно ръководство. Той е безспорно патриот, но патриот, стремящ се да излага наблюденията си балансирано – нито през призмата на крайната емоционалност, нито като краен рационалист. Това едва ли се е харесвало на всички. Ала Азманов е държал на себе си. Т. напр., в рапорта му от 4 февр. 1917 г. срещаме интересни заключения за турци-български поданици в Османската армия. Той пише, че при него често се явявали някои от тях и искали да им съдействува „да се завърнат в България”. Те се оплаквали „че тук* били лошо гледани”, и че предпочитали и молили „да служат в нашата армия. Мисля, че тези недоволни от турския режим войници биха могли да се приберат у нас и да се използват...”⁵⁵. Впечатляват и съжденията му за близките перспективи пред българо-турските отношения. Той счита, че „ако турците излязат победители от войната, тяхната победа ще бъде все пак относителна, т.е. те ще спасят империята от окончателно разглобяване, но най-вероятно... ще бъдат ощетени териториално със загубата на Армения**, Арабия и може би част от Месопотамия. Срещу тези териториални загуби турците ще търсят компенсации в Персия, ще се удовлетворят с една външна еманципация от чужденците, и... ще обърнат погледите си към България”⁵⁶. Оpoznал манталитета и психологията на младотурските ръководители от преки общувания с тях, той се стреми към максимален обективизъм и затова посочва, че една придобивка от България би имала „голямо морално значение” за тях и че те „ще искат да я добият с цел да закрепят вътрешното си положение след войната. Ето защо макар тези водители да са убедени привърженици на едно турско-българско приятелство, все пак често

* Има се предвид турската армия.

** В оригиналния текст е *Ермения*.

дават да се разбере от думите им, че е желателно да им се отстъпи нещо от нашите сегашни земи именно в интереса на това приятелство”. Подобно убеждение имало дори в средите на неотговорни политически дейци, а обикновеното население вярвало, че ще трябва да се получат компенсации за участието на Турция в операциите „около Солун и в Румъния”. „А както е известно сам Енвер паша се е изказвал, че нашето приятелство след войната било желателно и лесно осъществимо при *взаимни отстъпки*”. Азманов намира, че турският главнокомандващ загатвал „за връщане на отстъпените нам земи при влизането ни в сегашната война, а може би евентуално и за отстъпване на Гюмюрджинско, или част от него с Деде агач”⁵⁷. Така българският военен дипломат вижда нещата непосредствено преди да се повдигне въпроса за новата обиколка на Енвер паша в Драмско.

През това време, готвейки се за поредната си обиколка в зоната на 4-та армия, Енвер паша без да натяква ни най-малко за несъстоялата се негова визита в зоната на Драмската област, където е 20-ти корпус, решава все пак да напомни за себе си. На 24 февр. 1917 г. той отправя поредното предизвикателно послание, сякаш все пак за да не се забравя, че България е длъжник на родината му. Като оценява, че досега българското командване се е справяло с мобилизирането на мохамедански контингент от българските територии за нуждите на Турската армия, той изказва леко неудовлетворение от наблюдаваното напоследък забавяне на тези процеси. Важен акцент в писмото му е и констатацията, че Турското главно командване не се е поколебало да постави в разпореждане на главните командвания на съюзниците цели войскове части – армейски корпуси и дивизии, когато това се налагало „от общото военно положение”⁵⁸. Писмото е напомняне за мобилизационните органи на Царство България да не спират своята работа по осигуряването на жива сила за Отоманската армия, макар и да отсъства всякаква конкретика. При това положение от страна на ЩДА не струва нищо да обещае, че „ще бъдат пратени всички годни за военна служба мохамедани от Македония, Драмско и Гюмюрджинско”. За „стара България” естествено е нищо да не се обещава, без това да предизвиква негативни реакции сред турските партньори.

По-важното е, че командванията и на двете страни демонстрират продължаване на диалога. Защото докато Енвер паша, съзнаващ

отлично същността на предприятията от него провокативен ход с рискови действия да укрепва турцизма в Драмско под носа на българите се обръща с гореизложеното писмо, то ген. Н. Жеков решава да подсказва, че не е изобщо против съюзничеството. Но „подсказва” това чрез писмо, в което прокарва идея, че загрижеността на неговия колега относно съдбата на мохамеданското население в Драмско (загриженост, при която се хвърлят голословни обвинения срещу българските военнокупационни власти) е недотам основателна. Върху основата на данни, подадени му от ген. Ал. Танев, българският главнокомандващ оборва обвиненията, че мюсюлманите от този край са под изключителен режим и че новата българска окупация от есента на 1916 г., при която има и германски наблюдатели, би следвало да носи отговорност за събития и процеси, състояли се преди това. Т. напр. настъпяването на гръцки бежанци в изоставени турски имоти след Балканската война не е дело и грижа на българските военнокупационни власти, а е проблем решаван от гръцкото гражданско самоуправление. Спекулирането с това от страна на ревностни турски активисти води до погрешно настройване на турското гражданско население. На Енвер паша се напомня и крайно драстичния „единствен съжалителен случай”, когато крайно „патриотично” настроени „въоръжени турци” преди месец „без да бъдат предизвикани” нападат в с. Разилово населена с българи махала, убиват трима и раняват 12 души⁵⁹. От изложението на ген. Жеков се вижда, че дори Фуад бей — бастион на турския национализъм в цялото Беломорие — в писмо от 30 януари 1917 г. изтъква „коректното и снизходително държане на установените царски власти към турския елемент”. Запознат със ситуацията в Драмско, българският главнокомандващ със сигурност е споделял виждането на подчинения началник на Драмската инспекционна област. Казано на възможно най-понятен и пряк език то звучи така: „Да претендират турците да вземе властта да връща покръстените туркини в мюсюлманската религия, могат да го правят, само когато са убедени, че тая страна наново остава под турско владичество”. Генерал Жеков го е споделял, но не го е споделил с жалващия се от българското управление в областта Енвер паша.

Една от причините, за да не го споделя, е надеждата му, че все пак от германските съюзници не трябва да се изключва и един про-

български реализъм; че би могло да се очаква и преустановяване на протурската подкрепа. Основание за подобни надежди той ще да е видял в рапорта на командването на 2-ра армия от 22 февр. 1917 г. Ген.-лейт. Г. Тодоров и полк. Цветков донасят, че на празника на 22-ри пех.Тракийски полк на 8 февруари бил поканен и командирът на 146-ти пехотен турски полк. (Тази турска боева единица е в състава на късно пристигналата в Драмско 46-та пехотна дивизия.) Това бил германският подполк. фон Щирхолдц. В разговор с бригадният командир полк. Русев, след като се изразил не особено похвално за турската армия и въобще за турците, немският офицер казал, че те не могли още да се примирят с факта, че българите владеят цяла Тракия, заедно с Одрин, Деде агач и др.⁶⁰

Подобен род информация засилва създадите се вече основателни подозрения в добронамереността на турското съюзничество и затова тя е препратена със специално писмо до българския премиер в София⁶¹. Изказаното от подполк. Щирхолдц мнение относно желанието на турците да владеят цяла Тракия съвпада с всички постъпващи в ЩДА сведения относно агитационно-пропагандните действия на „разни първенци-турци, начело с Фуад бей”. Становището на командването на 2-ра армия е, че „същата агитационна цел преследват турците и със събирането на турското население, организирането му в дружини и туриянето му под командата на турски офицери”⁶². А по принцип тази работа в Драмско, както и в Гюмюрджинско, а и в Македония, се извършва от българските власти. Симптоми на пореалистично отношение към разширяващата се турска експанзия във връзка с устройването на турските части на 20-ти корпус показва и германският правителствен комисар в Драмската област, ротмистър фон Путкамер. Ротмистърът работи в близко сътрудничество с ген. Танев и с германския офицер за свързка при щаба на 2-ра българска армия майор Швайниц. Той именно подава доста информация за постъпили в Драмската инспекция оплаквания на гърци против действия на местните турци, като се отзовава неблагоприятно за последните⁶³.

А върху територията на Драмската военно-инспекционна област, която е с особен статут, поради запазването на гръцкото законодателство и местното самоуправление и едновременно с това е окупи-

рана от български и турски войски, има интересни процеси. Но тяхната значимост не се измерва с ширещия се глад и с прекъснати след поройния дъжд на 12 януари 1917 г. телеграфни съобщения между 20-ти корпус и 10-та беломорска дивизия⁶⁴. С по-опасен политически заряд са етническите напрежения, към които, поради наличието на 20-ти турски корпус и многобройното мюсюлманско население, Османската държава не е безразлична, както не е безразлична и българската военнаадминистративна власт. Тези напрежения младотурците в Истанбул се опитват, ако не да подклаждат, поне да поддържат в името на реанимирането на турцизма, който би могъл да се превърне в основна двигателна сила за евентуален еносис в благоприятни за Империята политически дни. От друга страна, тези напрежения са индикатор и за способността на българската временноокупационна власт да се справя с проблемите.

Над всички проблеми безспорно се откроява този за изхранването на населението. Но доколкото той е една много по-обширна тема, която ще разглеждаме на друго място, сега ще добавим някои нелицеприятни действия на българските окупационни власти – тук, в Драмския край те предприемат драстично-непопулярна мярка, насочена главно към подкрепяните от Кралство Гърция местни гърци. Въвежда се заплащане на храните със злато. Драмската областна военна инспекция мотивира тази мярка с писмо на Министерство на финансите. А с такова злато масата от населението, в т.ч. и новозаселеното гръцко на мястото на забегналите турци, не разполага. Писмо на Драмския окръжен управител до Кралската гръцка легация в София представя една доста мрачна картина за наличието вече и на смъртни случаи от глад. „При всичките добри желания, които има Драмската областна военна инспекция, количеството на брашното и житото, което изпращат от София, е недостатъчно за населението. ...Драма и Кавала по цели дни нямат хляб.” – посочва Н. Бакополус и настоява за натиск върху българския кабинет, за да се отмени заповед на Финансовото министерство относно закупуването на насъщния със злато⁶⁵.

Доколко представената картина за бедственото положение на гражданското население от окупирания Драмско-Серско-Кавалски край е реалистична на 100% – това е отделен въпрос. Но че препоръч-

ваната практика за закупуване на хляб със злато е крайно античовешка – в това не може да има никакво съмнение. Но тя е еднакво унищожаваша генофонда, както на гърци, така и на турци, а и на българи. А доколкото последните съществуват като малцинство в градовете, това фактически рефлектира и върху коренните български интереси в бъдеще.

Не по-малозначим обаче е и проблемът за мобилизацията на мохамеданите в този извънредно чувствителен регион, който е част от гръцката държава, макар и да е окупиран от българи, при благосклонна подкрепа на германците. В началото на 1917 г., след като от Драмското депо два пъти са отправяни партии от мюсюлмански войници за нуждите на Османската армия, по-малката част (3 от всичко осемте милиционни дружини) са придава като резерв на 10-та пехотна Беломорска дивизия. Резервът се разполага като строително-трудова кадър по беломорското крайбрежие от Кавала до устието на р. Места. Останалите 5 дружини са предназначени за 20-ти турски корпус. В стратегическите виждания на командването на 2-ра българска армия, в чието разпореждане е и турският корпус, освен петте дружини на мобилизирани мохамедани, се предвижда за резерв и 38-ми пех. Одрински полк. Отдаването на трите дружини в непосредствено подчинение на българската пехотна дивизия предизвиква обаче известна ревност от страна на турския военен аташе полк. Али бей и става повод и Енвер паша през февруари да отправя критични бележки към мобилизационните процеси, организирани от Драмските мобилизационни власти и от Фуад бей. В края на месец януари при приключилия процес на набиране на доброволци, една дружина от вече придадените се обещава за попълване на депото, а другите две също се обещават да бъдат придадени в резерв към депото⁶⁶, но малко по-късно, защото вече имат назначение. На депото, като резерв за двете турски дивизии на 20-ти корпус, от страна на турците се отделя подобаващо внимание. А българската страна, макар и да е наясно, че там се разпорежда Фуад бей, го оставя почти без контрол.

В последната седмица на февруари мобилизираните като строителен кадър и придадени към 10-та Беломорска дивизия дружини се задържат в нейно подчинение, но Главното командване и командването на 2-ра армия разрешават на майор Фуад бей да проведе нов

набор на милиционни дружини, които биха могли да останат напълно в разположение на 20-ти армейски корпус. Според донесение на германския офицер за свръзка към ЩДА майор фон Хинкелдай, основаващ се на сведения получени от майор Швайниц – негов колега, но към Щаба на 2-ра армия – Щабът на 2-ра армия е дал картбланш за създаването на нови милиционни дружини, но дадените в разпореждането на 10-та дивизия са били крайно необходими – очаквало се „щом като изсъхне почвата“ англичаните „да предприемат една атака срещу турския фронт *Серес-Неохорн*“, а това правело наложително укрепяването не само на предните, но и на задните позиции. Затова и българи, и турци имали заинтересованост от осъществяване на дело на мобилизационните усилия на Фуад бей. И двамата немски офицери не предявяват особени критични бележки към българското командване, заради използването на трите милиционни дружини.

Към края на месец март се реанимират симптомите на равнопоставеност при техническото сътрудничество на двете армии, срещани епизодично през 1916 г. Щабът на Турската действаща армия се обръща със специално писмо до ЩДА да се окаже съдействие по осигуряването на подходящи теренни условия за позиция в околностите на българския тогава град Кулели Бургас. Там трябвало да се разположи модерен противо-аеропланен взвод⁶⁷. Без никакви резерви и колебания българският ЩДА разпорежда до комендантството на указания град да вземе мерки, за да се окаже необходимото съдействие. За този противо-аеропланен взвод се предвижда да поеме охраната на моста на р. Марица. Още в началото на март обаче е проличало, че устройването на зенитния взвод ще се забави и че мостът ще продължи да се охранява с нескорострелни оръдия⁶⁸, като ще се разчита и на скорострелни от „румънската плячка“. Както става ясно от донесение на Кулелибургаската гара на 5 март пристигнали 1 германски офицер с двама турски, с 15 души германски войници и 32 турски, които трябвало да обслужват две специални „противоаеропланни оръдия“. Но току-що свалили на рампата оръдията, бойците получават заповед да се върнат обратно към столицата.

По-нататък българо-турското войсково сътрудничество, отминало вече апогея като фронтово, ще продължи в руслото на наложителите се вече и в двете страни мнителност и недоверие, обусловени още от 1915 г.

БЕЛЕЖКИ

1. **Калчев, К.** Българо-турски военни отношения през Първата световна война (1914–1918 г.) Сборник от документи. Ред. М. Куманов. Състав. М. Куманов, И. Коев, Е. Еюп. Техн. сътрудници: С. Димитрова, И. Коев, П. Иванова, С. Еюп, Д. Еюп. С., Изд. „Гутенберг“, 2004, 687 с. [Рецензия]. – ИПр., 2005, кн. 5-6, с.198-211.

² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 611, л. 310.

³ Пак там, л. 313.

⁴ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 168, л. 88.

⁵ Пак там, л. 46.

⁶ История на България по дати. Българската хроника. Под ред. на Цв. Георгиева и Л.Огнянов. С., 2003, с. 233.

⁷ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 168, л. 20.

⁸ В потвърждение на същото е и телеграмата на ген.-майор Ковачев отпреди 10 дни до началника на „Полска канцелария“ при ЩДА. Но тя детайлизира нещата: „Брашното е собственост на Лютви бей и бе предназначено за Турция, но по негово желание и в съгласие на министър-председателя и на председателя на Централния комитет [за СГОП], позволено е изпращането му за Драмско, за да се помогне на прехраната на населението в тази област. Направено е разпореждане за освобождаването му до началника на инспекционната област“. (ДВИА. ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 429)

⁹ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 168, л. 17. Считаме, че българският депутат от Гюмюрджинско Исмаил Хакъ бей, чието име се взира от Ст. Трифонов (1949–1999) в неговите изследвания („Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот“ С., 1992, с. 99, 101 и др. и „Антантата в Тракия“. С., 1994, с. 21, 33, 34 и др.) не е македонският българин Г. Парталев, издигнал се в турското разузнаване под това турско име, и оказал огромни заслуги на България (Благов. Кр. 50-те най-големи атентата в българската история. С., 2000). Депутатът И.Хакъ бей (род. от гр. Кавала) е с особен пиетет към търговските сделки, особено към тези, касаещи родния му край.

¹⁰ Пак там, л. 26.

¹¹ Пак там, л. 33.

¹² Пак там, л. 74–75.

¹³ Пак там, л. 58.

¹⁴ Пак там, л. 38.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там, л. 77.

¹⁷ Пак там, л. 56. В копие до премиера на адресираната до Дирекция СГОП телеграма, В. Радославов, слабо запознат с всички юридически клаузи около режима в Драмска област, поставя странна резолюция: „Добре е да се улеснява”, вероятно имайки предвид освобождаване на задържаното брашно от военните и пускането му на пазара по ненормирани цени.

¹⁸ Пак там, л. 79.

¹⁹ Пак там, л. 83.

²⁰ ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 171, л. 44.

²¹ Вж. България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Т. 2 (1916–1918). С., 2005, с. 199.

²² ЦДА, ф. 260К, оп. 4, а.е. 112, л. 1.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там, л. 3.

²⁵ Пак там, л. 2. Йезуитският характер на германските изводи се синтезира като че ли най-добре от курсивирания текст.

²⁶ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 688, л. 79.

²⁷ Пак там, а.е. 815, л. 268.

²⁸ ДВИА, ф. 10, оп. 2, а.е. 639, л. 11.

²⁹ Пак там, л. 7.

³⁰ Пак там, а.е. 815, л. 239-243.

³¹ Пак там, л. 239.

³² Пак там, л. 258-266.

³³ Пак там, л. 271. Точно това финално обобщение е привлякло вниманието на полк. Луков и той е написал: „Подполковник Азманов да даде по-подробни разяснения на последния пасаж от рапорта. 26.01”.

³⁴ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 612, л. 1.

³⁵ Пак там, а.е. 612, л. 4.

³⁶ Пак там, л. 6. Този „някой” не е началник-щаба.

³⁷ Пак там, л. 5. А на българското Главно командване нищо не е съобщено.

³⁸ Пак там, л. 14.

³⁹ Пак там, л. 12. Срв. с а.е. 644, л. 194.

⁴⁰ Нему, разбира се, не е известно, че в деня, когато ген. Н. Жеков узнава вестта за неговото намерение, полк. Луков пък се запознава с рапорт на началника на Драмската областна военна инспекция ген. м-р Танев, където последният отхвърля лични Енверови обвинения за създаването от българските власти на нарочни „мъчнотии” спрямо турците от областта (ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 280–281). „Неверникът” Ал. Танев обосновава правотата си, позовавайки се на авторитетни местни турци, а и на защита от немския свой помощник ротмистър Путкамер, представил отделен рапорт до подполк. фон Масов в София. Нещо

повече – българският генерал минава в настъпление, твърдейки, че местните турци в Драмско са всъщност агресивният елемент в областта, а не българските власти.

⁴¹ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2288, л. 13. Този рапорт от 5 февр. 1917 г. е поредно доказателство, че българският военен аташе е достоен приемник на Т. Марков. Наблюденията му върху моралното състояние на империята издават интелектуалец, който би могъл да стане и отличен етнопсихолог.

⁴² ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 644, л. 140. Фамозната личност на Фуад бей, като най-отявлен противник на българската кауза, става дори предмет на разисквания в парламентарни дебати в Народното събрание (вж. Дневници – стеногр. на XVII обикн. Нар. събр. IV р.с., 23 зас., 20 дек.1917, с. 355).

⁴³ Пак там, л. 22.

⁴⁴ Пак там. Има се предвид обиколката на Енвер през декември 1916 г.

⁴⁵ Пак там, а.е. 815, л. 298. Срв. с Българо-турски военни отношения през Първата световна война. С., 2004, с. 227. Отгук нататък отношенията между главнокомандващия и премиера още повече ще се усложнят, макар амбициите на последния да бъде заменен ген. Жеков с о.з. ген. Савов вече да са се стопили.

⁴⁶ Пак там, а.е. 612, л. 16.

⁴⁷ ЦДА, ф. 313К, оп. 2., а.е. 40, л. 14.

⁴⁸ Пак там, л. 15.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 612, л. 20. Може да се предполага, че Азманов има лични човешки симпатии към енергията и интелекта на Енвер паша. Това става ясно, ако се съпостави неговият таен рапорт № 270 до началник ЦДА от 24 дек.1916 г., където обстоятелствено и аналитично се излагат впечатленията от придружаването на турския главнокомандващ, но също и от друг негов рапорт с №89 от 4 февр.1917 г., в който се правят пояснителни бележки към доклада на полк. Протогеров за детайли от общуването на Енвер паша по време на „гостуването” му в Македония – за езиковите му комуникации, в т.ч. и на български език, за духа на тържествеността и пр. – ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 485

⁵¹ Пак там, л. 24.

⁵² Пак там. Вж. и л. 26.

⁵³ Пак там, л. 50.

⁵⁴ Пак там, а.е. 815, л. 303.

⁵⁵ Пак там, а.е. 332, л. 485.

⁵⁶ ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2288, л.13.

⁵⁷ Пак там. Струва си да обърнем внимание и на една любопитна подробност из сферата на координацията на турската външна политика спрямо

България тогава. Ден след като Азманов изпраща телеграмата си с вестта за намеренията на Енвер паша да посещава Драмско, станалият вече велик везир Талаат паша посещава българската легация и казва на Колушев, че „политиката на новото турско правителство ще работи за едно по-интимно сближение на Турция с България” (ДД.Т.2, с. 682). Интересите на двете страни били и д е н - т и ч н и и той бил убеден, че това разбиране се споделя и от В. Радославов.

⁵⁸ Пак там, а.е. 612, л. 171.

⁵⁹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 293. В обвиненията, отправяни от Енвер паша срещу българската администрация се срещали и такива за това, че имало туркини, които приели християнството. Подобен случай действително имало, но още от времето на Балканската война и той нямал нищо общо с навлизането на българските войски. Българската военна администрация намира обаче, че самите турци като че ли „работят” за това. При нападението в с. Разилово между убитите било и едно тригодишно детенце, като на майката пък били отрязани ушите. Нейната вина била, че като туркиня по рождение, тя се покръстила приемайки име Елеонора и се оженила за българина Иван Семерджиев – П а к там, л. 280).

⁶⁰ ЦДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 40, л. 5.

⁶¹ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 644, л. 268.

⁶² ЦДА, ф. 313К, оп. 2, а.е. 40, л. 5.

⁶³ ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 332, л. 292 .

⁶⁴ Пак там, а.е. 644, л. 61.

⁶⁵ Пак там, а.е. 947, л. 120.

⁶⁶ Вж. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 612, л. 36, 37, 40 и др.

⁶⁷ Пак там, а.е. 612, л. 68.

⁶⁸ Пак там, л. 64.